

Vesna KILIBARDA (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić

LAZAR TOMANOVIĆ KAO ITALIJANISTA

Tekst analizira „italijanističku“ djelatnost Lazara Tomanovića, manje poznatu stranu njegova intelektualnoga profila, rasvjetljavajući u kontekstu privatnoga života i profesionalnog rada njegove prijevode italijanskih pjesnika i napise o italijanskoj književnosti nastale i prije i poslije Tomanovićeve dolaska u Crnu Goru. Upoznavanje s njegovim radom na učvršćivanju kulturnih i književnih veza i odnosa naroda koje razdvaja Jadransko more sagledano je kao prilog rekonstrukciji crnogorske kulturne stvarnosti krajem XIX i početkom XX vijeka.

Ključne riječi: *Lazar Tomanović, italijansko-crnogorske književne i kulturne veze, vjenčanje Savoja-Petrović*

Najveći dio i privatnoga i profesionalnog života Lazara Tomanovića (1845–1932), novinara, prevodioca i pisca, historičara i političara, obilježen je neobično snažnim i dugotrajnim interesovanjem za italijansku književnost, kulturu i istoriju i gotovo opsesivnom željom za upoznavanjem i zbližavanjem italijanskoga i južnoslovenskih naroda. Podsećajući u ovome radu na najznačajnije etape ili segmente ove njegove strasti, otkrivamo ne samo jedan zaista specifični vid postojanja „Italije izvan Italije“ nego i jednu od manje poznatih strana tzv. „jadranske“ kulturne istorije.

Vatreni pobornik kulturnih veza Italije i Crne Gore, ali i ostalih južnoslovenskih krajeva, Lazar Tomanović rođen je u Boki Kotorskoj, đe je od detinjstva naučio italijanski jezik, s obzirom na to da je ovđe, kao i u ostalim bivšim pošedima Mletačke Republike poznavanje italijanskoga jezika, književnosti i kulture bilo tradicionalno odomaćeno, a tako je ostalo i nakon uspostavljanja vlasti Austrije, koja je italijanski u Boki i Dalmaciji zadržala kao jezik lokalne administracije. Školovao se u različitim slovenskim pokrajinama tadašnjega Habsburgškog carstva (Zadar, Novi Sad), potom studirao prava u Pešti i Gracu, đe je 1874. godine i promovisan za doktora pravnih nauka. Do dolaska u Crnu Goru 1888. godine živio je u rodnoj Boki, baveći

se advokaturom. Ova mala balkanska država, koja je deset godina ranije na Berlinskome kongresu dobila zvanično priznanje svoje nezavisnosti, upravo je činila prve značajnije korake na unapređenju društvenoga, privrednog i kulturnoga života nerazvijene ratničke zemlje, između ostaloga okupljajući i angažujući na poslovima kulture i prosvjete obrazovane slovenske rodoljube iz okolnih država, tzv. „izvanjce“. Na Cetinju, crnogorskoj prijestonici, Tomanović je prvo postavljan za urednika književnih časopisa i almanaha, da bi se od 1891. do 1903. prihvatio posla glavnoga urednika najpoznatijeg državnoga glasila, poluslužbenog lista „Glas Crnogorca“. Od 1903. do austrougarske okupacije Crne Gore 1916. godine obavljao je različite značajne političke dužnosti, među kojima i funkciju ministra inostranih poslova, ministra pravde i predsjednika crnogorske vlade (1907–1912).

Prije nego što se posvetimo aktivnostima Tomanovića kao „italijaniste“ neophodno je reći da se, zahvaljujući upravo njegovu trudu, italijanska književnost u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka, to jest sve do početka Prvoga svjetskog rata, po broju objavljenih prijevoda i napisa pozicionira odmah iza ruske koja je, zahvaljujući tradicionalnoj vezanosti i političkim interesima dviju slovenskih zemalja, bila najpoznatija i najprisutnija među svim stranim književnostima. Treba naglasiti i da prisustvo italijanske književnosti nije bilo plod ni osmišljenih programskih koncepcija književnoga razvoja kneževine ni uređivačke politike većine crnogorskih književnih glasila u kojima je, štaviše, u proklamovanome cilju očuvanja narodne i slovenske osnove nacionalne književnosti, postavljana čvrsta brana prodoru zapadnih kulturnih uticaja. Prisustvo italijanske književnosti u Crnoj Gori u naznačenome vremenskom razdoblju u najvećoj mjeri rezultat je ličnih književnih „simpatija“ i književnog ukusa pojedinaca koji su različitim povodima, često i sasvim slučajno, svoju prevodilačku i kritičarsku aktivnost ostvarivali u ovoj zemlji.¹ Među njima najistaknutije mjesto zauzima Lazar Tomanović, čija se italijanistička djelatnost vezuje ne samo za Crnu Goru nego i za druge krajeve tzv. Južne Slavije.

Široj čitalačkoj publici Tomanović se kao poklonik italijanske književnosti prvi put predstavio svojim prijevodom romana Frančeska Domenika Gveracija (Francesco Domenico Guerrazzi, 1804–1873) *Obsada Fiorenције* (*Assedio di Firenze*), koji je kao student prava u vlastitom izdanju u pet knjižica objavio u Pešti 1870. i 1871. godine. Troškovi izdanja pokriveni su uglavnom zahvaljujući unaprijed uplaćenju pretplati oko 700 čitalaca koji su se odazvali pozivu objavljivanom u listovima koji su izlazili u slovenskim krajevima Austro-Ugarske, u Crnoj Gori i u Srbiji. Prijevod romana i izdanje

¹ O tome: Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić, Unireks, 1992, 156.

na „ilirskom“ jeziku imali su ogroman kulturni i politički odjek, posebno na istočnoj obali Jadranskoga mora, to jest u Boki Kotorskoj i Dalmaciji, đe su izazvali pravo oduševljenje. Tomanovićevo izdanje do danas je ostalo jedini prijevod ovoga djela italijanskog romantičara na jeziku čijim varijantama (crnogorski, srpski, hrvatski, bosanski) danas govori veliki dio južnoslovenskih naroda.

Odgovor na pitanje koji su razlozi uticali na ovaj prvi prevodilački izbor mladoga Tomanovića, tipični romantičarski roman F. D. Gueracija, pronalazimo u uticaju koji je pokret *Ujedinjene omladine srpske*, organizacija po modelu Macinijeve organizacije *Mlada Italija (Giovine Italia)*, vršio na mladoga slovenskog patriotu. Tomanović je postao poklonik ideja i član ove organizacije, koja je među omladinom u slovenskim krajevima Austrougarske Carevine, u Crnoj Gori i u Srbiji širila i popularisala ideje oslobođenja od tuđinske vlasti i nacionalnoga ujedinjenja slovenskih naroda Balkana. Strašna i iskrena vezanost za ideje ovoga pokreta obilježice čitav njegov život. Jasno je da je Gveraci, jedan od najvatrenijih pobornika italijanskoga *Risordimenta*, antiklerikalac, progonjeni i zatvarani patriota, saradnik slavnoga Đuzepea Macinija (Giuseppe Mazzini) koji je prvi usmjerio pažnju evropske demokratske javnosti na „ilirsko buđenje“, morao ostaviti snažan utisak na Tomanovića, člana *Ujedinjene omladine* od srednjoškolskih dana u Zadru. Tako je, u stvari, i ovaj njegov rani prevodilački izbor podstaknut u prvom redu razlozima vanliterarne prirode.²

To se potvrđuje i kada povodom Gveracijeve smrti 1873. godine Tomanović piše prigodan nekrolog italijanskome piscu, objavljujući ga ovoga puta na Cetinju, u listu čiji je saradnik postao još kao student.³ Članak predstavlja jedan od prvih napisa italijanske tematike našeg autora. I ovđe se jasno pokazuje interesovanje Tomanovića ne toliko za djelo koliko za ličnost italijanskoga pisca, nesebičnog patriote, za koga kaže da „sav svoj život otadžstvu posvećuje a od njega nikakve koristi ni časti ne traži, pače ih prezire“. Iz Gveracijeve biografije on bira samo činjenice koje se odnose na njegovu revolucionarnu aktivnost u italijanskome *Risordimentu*, to jest u borbi za oslobođenje i ujedinjenje Italije, što će za Tomanovića zauvijek ostati „najljepše i najviše djelo ovoga stoljeća“. Tomanović naglašava da je Gveraci kao „moćno sredstvo borbe“ koristio svoje pero, to jest svoje djelo, ističući da je za italijanskoga pisca književna „vještina“ bila „sporedna stvar“, dok je glavna bila žigosanje „izdajica i tlačitelja Italije“. Tomanovićev prijevod Gveracijeva romana, kao i ovaj nekrolog, nastali su u društveno-istorijskom

² Mirka Zogović, *Književna prožimanja*, Beograd, Rad, 2000, 19.

³ „Veliki patriota i spisatelj italijanski Gveraci“. *Glas Crnogorca*, I/1873, br. 24, 6.

⁴ L. Tomanović, „Crna Gora i Italija“, *Nova Evropa*, 1929, br. 12, 361–363.

trenutku borbe za nacionalno i političko oslobođenje južnoslovenskih naroda, odnosno u razdoblju koje, iako se vremenski tačno ne podudara, ima ista obilježja vremena u kome su u Italiji nastajala Gveracijeva djela. Obraćajući se u svome spisu posebno „najmlađim patriotima“, Tomanović podseća na skromnost proganjanoga i zatvaranog italijanskoga književnika, ističući da je Gveraci, iako zaslužni rodoljub koji je za domovinu i slobodu puno stradao, kraj života proveo „daleko od visokijeh zvanja i masnijeh plaća“ i „gotovo zaboravljen“.

Kao prevodilac italijanske poezije, Tomanović nam je ostavio svoje verzije 13 soneta Frančeska Petrarke (Francesco Petrarca), 5 pjesama Đakoma Leopardija (Giacomo Leopardi), 2 Luidija Karera (Luigi Carrer) i pjesme *O grobovima* (*Dei Sepolcri*) Uga Foskola (Ugo Foscolo). Svi ovi prijevodi sačinjeni su između 1881. i 1888. godine i objavljivani kako u crnogorskim tako i u časopisima koji su izlazili u drugim kulturnim centrima na Balkanu. Iako se ovi italijanski pjesnici međusobno razlikuju i po epohama kojima pripadaju i po glavnim obilježjima njihove poezije koja se, u svakom slučaju, pokazuje slabo primjerenom patriotskome raspoloženju Gveracijeva prevodioca, Tomanović stihove bira nalazeći u njima ono što ih objedinjuje, a to je tema prolaznosti života, smrti i sećanja, tuge i očaja. Sve to su osećanja koja su njega lično snažno prožela poslije smrti njegove mlade supruge Petroslave, umrle 1880. u dobi od 23 godine. Tomanović je bio tako iznenađen ovim neočekivanim i teškim udarcem sudbine, tako pogođen bolom i skrhan da, prema uspomenama savremenika, a prvenstveno prema svjedočenju njegove ćerke Rosande, umalo nije pomjerio pameću. U prilog ovome govori i činjenica da je on ostao udovac svih 52 godine svoga daljeg života. Poznajući Tomanovića i njegove stavove, ne samo o „zadatku“ književnosti i pisca već i njegova ukupna životna i politička opredjeljenja, izbor iz ove lirike, kao što ćemo još videti, inače bi se teško uklopio u mjerila njegova književno-kritičkog ukusa.

Iz Petrarkina *Kanconijera* (*Canzoniere*) on, dakle, ne bira ni patriotske ni političke stihove koji bi mu kao poborniku *Risordimenta* bili bliski, već one sa motivima ljubavi i smrti koji pripadaju drugome dijelu *Rasutih rima* (*Rime sparse*), onom naslovljenome *In morte*, koji je Petrarka posvetio mrtvoj dragoj. Na prvom mjestu nalazimo upravo sonet koji je Petrarka napisao pogođen viješću o smrti madone Laure 1348. godine: *Oimè il bel viso, oimè il soave sguardo* (CCLXVII). Ovaj i još pet Petrarkinih soneta pod zajedničkim naslovom *Iz tužnijeg soneta Frančeska Petrarke* (CCLXXV – *Occhi miei oscurato è 'l nostro sole*; CCLXXVI – *Poi che la vista angelica, serena*; CCLXXXII – *Alma felice che sovente torni*; CCCLXXXIII – *Discolorato ai, Morte, il più bel volto*; CCLXXXIV – *Sì breve è 'l tempo e 'l penser sì veloce*) Tomanović je objavio u novosadskome listu „Javor“ (1881,

br. 15). Preostalih šest prijevoda pod naslovom *Iz Petrarkinih soneta* (CCLXXIX – *Se lamentar augelli, o verdi fronde*; CCCX – *Zephira torna, e 'l bel tempo rimena*; CCCXI – *Quel rosignuol, che si soave piagne*, CCCXXI – *E questo 'l nido in che la mia fenice*; CCCXXXIII – *Ite, rime dolenti, al duro sasso*; CCCXXXIV – *S'onesto amor pò meritar mercede*) objavio je nekoliko godina kasnije u listu „Stražilovo“ (1885, br. 22), dok je jedan sonet, pronađen u njegovoj rukopisnoj zaostavštini (CCCXIV – *Mente mia, che presaga de' tuoi damni*), objavljen tek u novije vrijeme.⁵ Takav Tomanovićev izbor Petrarkinih stihova, s kojima je očito mogao lako poistovjetiti iskaze svoga vlastitog bola, najvjerojatnije je odredila njegova porodična nesreća. O svojoj verziji Foskolove pjesme *O grobovima*, objavljenoj 1883. godine u listu „Javor“, Tomanović u jednome pismu sačuvanom u njegovoj zaostavštini svjedoči da je i ovaj prijevod sačinio „sve više se prepuštajući očajanju i tražeći u tome utjehu“.⁶ Od 1884. godine naš autor prevodi Leopardija, prvo odlomak iz pjesme *Le Ricordanze* (od 136 stiha do kraja: *O Nerina! e di te...*),⁷ što prema bibliografskim podacima predstavlja prvi prijevod ove Leopardijeve pjesme na „ilirski“ jezik i jedini u tri sljedeće decenije.⁸ Potom slijedi prijevod kancone *La quiete dopo la tempesta*.⁹ Oba ova prijevoda Tomanović objavljuje u Crnoj Gori dok ostale prijevode Leopardija (*A Silvia*, *Il tramonto della luna*, *Canto notturno di un pastore errante dell'Asia* i ponovo, prilično preraden, prijevod pjesme *La quiete dopo la tempesta*) objavljuje četiri godine kasnije u časopisu „Stražilovo“ (1888, br. 32). Ovim svojim verzijama Leopardijeve poezije, obilježene motivima šecanja i prerane smrti nevinih mladih bića, Tomanović se uvrstio među prve prevodioce Leopardija na istočnoj obali Jadrana.¹⁰ Kao što u ovim Leopardijevim stihovima preo-

⁵ Prijevod soneta objavljen u navedenom djelu Mirke Zogović, str. 31.

⁶ Isto, 38.

⁷ „Uspomena“. (Odlomak iz Leoparda). *Crnogorka*, I/1884, br. 17, 137.

⁸ Mladen Machiedo, „Ancora sulla fortuna di Giacomo Leopardi in Jugoslavia“, *Studia romanica et anglica zagrabiana*, 13-14/1962, 129–141.

⁹ „Tišina po oluji“. (Leopardi). *Crnogorka*, I/1884, br. 29, 146.

¹⁰ O Tomanovićevim prijevodima Leopardija pisano je u više navrata a ono što im je najviše zamjerano bila je upotreba tzv. lokalizama iz govora Crne Gore i Boke i deseteračkoga stiha. Tomanovićev jezik na izvjestan način „opravdava“ Srđan Musić, pišući o grupi crnogorsko-bokeljskih prevodilaca italijanske poezije među kojima je Tomanović bio najplodniji. Musić ističe da se poznavanje italijanskoga jezika kod Tomanovića, kao i kod ostalih iz grupe (Niko Crnogorčević, Filip Kovačević), ne može dovoditi u pitanje, da upotreba deseterca ne treba da čudi, jer je to uzorni stih i prevodilaca i njegove čitalačke publike, te da upotreba lokalizama pada u oči samo savremenome čitaocu koji zaboravlja da su te riječi u ono vrijeme imale „pravo građanstva, naročito u svakodnevnom govoru toga kraja“. Srđan Musić, „Nekoliko crnogorsko-bokeljskih prevodilaca Leopardija u XIX veku“. *Boka*, 12/1980, 257–262.

vlađuju melanholični motivi i motivi neutješne tuge, tako u dvije pjesme Luiđija Karera, *Epicedio*¹¹ i *La Metamorfosi*,¹² koje je Tomanović odabrao da prevede iz njegove zbirke *Odi amorose* dominira tema smrti vlastite drage. Prijevode Karerovih pjesama objavio je u Crnoj Gori, a moguće da ga je u njima privuklo i to što je kod ovoga italijanskog romantičara, u poređenju s izborom iz Leopardijeve lirike koja nosi pečat neke univerzalne tuge, pronašao više momenata s kojima je mogao gotovo doslovno poistovjetiti odjeke svoga vlastitog bola.

Preselivši se u Goru Goru, Tomanović na Cetinju započinje aktivnost urednika književnoga časopisa „Nova Zeta“ (1889–1891), koji je prema svojoj programskoj koncepciji, usklađenoj sa zvaničnom kulturnom politikom, trebalo da bude otvoren samo za teme nacionalne i rodoljubive tematike i samo za slovenske a ne i zapadne književnosti. U tom smislu ni perspektiva prisustva italijanske književnosti nije djelovala obećavajuće. No, šta čini Tomanović: zaboravlja italijansku književnost? Svakako ne, mijenja samo polazište, birajući da ovoga puta svojoj publici predstavi neke nove i drukčije „italijanističke“ teme. Ti Tomanovićevi prilozi odnose se većinom na one pojave i protagoniste italijanskoga književnog svijeta koji su svojim djelom i aktivnošću italijansku javnost upoznawali ne samo sa svijetom slovenskoga Balkana nego i šire, sa slovenskim svijetom uopšte. On će od tad ubuduće uvijek pozdravljati sva djela na italijanskome jeziku u kojima su nalazili odjeka kulturna tradicija, istorija ili savremena stvarnost naroda s istočne obale Jadranskoga mora.

Tako Tomanović u svome časopisu, na primjer, piše o aktivnosti mladoga Dalmatinca Jakova Ćudine (Giacomo Chiudina), tada profesora ilirskoga jezika na Nautičkoj akademiji u Trstu, koji se proćuo po svojim prijevodi-ma južnoslovenske narodne poezije i odlomaka iz Njegoševa *Gorskoga vijenca* na italijanski jezik, autora originalnih djela slovenske tematike na italijanskome jeziku, kao i prigodnih stihova od kojih su neki bili posvećeni i članovima tada vladajuće crnogorske dinastije Petrović-Njegoš. Ćudina se na južnoslovenskome prostoru proslavio kao autor historiografskoga djela o Crnoj Gori (*Storia del Montenegro*), objavljenoga na italijanskome jeziku u Splitu 1882. godine. Tomanović u svome časopisu obavještava čitaoce o korespondenciji Ćudine sa italijanskim pjesnicima Đ. Kardučijem (G. Carducci) i F. Kavalotijem (F. Cavalotti), naglašavajući da su i oni mladome Dalmatincu čestitali na njegovu djelu i ističući da Ćudina svojom književnom aktivnošću doprinosi snaženju simpatija među narodima koje dijeli Jadransko mo-

¹¹ „Posmrtna“ (Karer). *Crnogorka*, I/1884, br. 3, 26-27.

¹² „Metamorfozi“ (Karer). *Crnogorka*, I/1884, br. 4, 31.

re.¹³ Jedna od omiljenih tema Lazara Tomanovića ostaće zauvijek ona posvećena piscima, prevodiocima i popularizatorima „slovenskih tema“ na italijanskom jeziku. Obično se radilo o Damatincima bilingvistima, kao što je već pomenuti Jakov Čudina, ili Ivan Nikolić iz Zadra, čijem prijevodu na italijanski *Srpskih narodnih pjesama* (*Canti popolari serbi*, Zadar, 1894) Tomanović nešto kasnije posvećuje širok prostor.¹⁴ On se, dakle, veoma zalaže da svoje čitaoce i sunarodnike upozna sa ličnostima koje su na najbolji način podsticale bolje poznavanje slovenskih naroda uopšte s italijanskim narodom. Tako Tomanović u svome časopisu objavljuje i članak posvećen aktivnosti Domenika Čampolija (Domenico Ciampoli), čija je dvotomna istorija slovenskih književnosti bila upravo izišla iz štampe (*Letterature slave*, Milano, 1889–1891), a koga predstavlja kao jedinoga italijanskog književnika koji ne samo da prati književnosti slovenskih naroda nego i poznaje slovenske jezike, čak i ruski.¹⁵

Ovo Tomanovićevo interesovanje za protagoniste međujadranskih kulturnih veza i dodira dobilo je najveći prostor u cetinjskome poluslužbenom listu „Glas Crnogorca“, uporištu crnogorske nacionalno-romantičarske književnosti, čiji je urednik bio više od jedne decenije, od 1889. do 1903. godine. To je i razdoblje njegova najplodnijega bavljenja kritičarskim i publicističkim radom koji se odnosi na italijansku književnost i Italiju uopšte. Gotovo svi prilozi o italijanskoj književnosti objavljeni u ovome listu nose potpis urednika Tomanovića koji neumorno piše, prevodi, komentariše, traži i prenosi iz raznovrsnih italijanskih izvora i publikacija informacije koje, po njegovu mišljenju, zaslužuju da budu poznate njegovoj čitalačkoj publici.¹⁶ Od 1903. godine, posvećujući se isključivo državnim poslovima upravo u burnim godinama uoči balkanskih ratova (1912-1913), on prestaje da se bavi tom problematikom.

U aktivnosti Tomanovića koja se razvijala u godinama njegova uredničkog i autorskoga rada u „Glasu Crnogorca“ razlikuje se nekoliko pravaca. On je čitaocima svoga lista, koji je redovno čitan ne samo u Crnoj Gori nego i u pograničnim krajevima Austro-Ugarske (Bosna i Hercegovina, Boka Kotorska i Dalmacija), kroz raznovrsne napise kontinuirano predstavljao italijanske pisce i obavještavao o njihovim novim djelima koja su se pojavljivala

¹³ *Nova Zeta*, I/1889, br. 5, 204.

¹⁴ Na primjeru Alberta Fortisa i njegova prijevoda *Hasanaginice* on u ovom prikazu ističe da su italijanski kulturni poslenici često bili posrednici u upoznavanju učenoga evropskog svijeta sa blagom južnoslovenske narodne poezije. *Glas Crnogorca*, XXIII/1894, br. 19, 1-2.

¹⁵ *Nova Zeta*, II/1890, br. 6, 240.

¹⁶ Bibliografiju Tomanovićeve italijanističkih priloga vidi u navedenom djelu Vesne Kilibarde, str. 160–180.

u izdanju raznih italijanskih izdavačkih kuća; pisao o prijevodima djela italijanskih pisaca, klasičnih i modernih, objavljivanim u to vrijeme u raznim južnoslovenskim centrima (na primjer: *Bijesni Orlando* u Beogradu, *Dekameron* u Sremskim Karlovcima, *Božanstvena komedija* u Zadru, *Poslednja pisma Jakopa Ortisa* u Nikšiću), a ponekad i u drugim krajevima slovenskoga svijeta uopšte; prenosio vijesti o najnovijim događajima u italijanskome književnom i izdavačkome svijetu, objavljujući nekrologe (Jakov Čudina, Čezare Kantu, Ruđero Bongi) i vijesti o raznim godišnjicama i jubilejima, pozorišnim premijerama, pa i skandalima među kojima, na primjer, i o dvo-boju sa tragičnim posljedicama u kome je izgubio život F. Kavaloti. Zanimljiv je podatak da je, pored italijanskih, on mnoge članke ove tematike pisao i prema izvorima iz ruske štampe koja je stizala u Crnu Goru. Sve u svemu, radi se o pedesetak njegovih priloga, među kojima je ipak manje obimnih studija a više kraćih radova na granici publicistike.

Tomanović je, nadalje, naročito pomno pratio izlazak knjiga italijanskih autora koji su pisali o Crnoj Gori. Na prvome mjestu on prati i prikazuje publikacije botaničara Antonija Baldačija (Antonio Baldacci) koji je upravo devedesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori učestano vršio botanička istraživanja i čiju je naučnu aktivnost finansijski pomagao aktuelni crnogorski vladar Nikola I, otac princeze Jelene, buduće kraljice Italije. Na vjenčanju princeze Petrović-Njegoš i italijanskoga princa Vitorija Emanuela III Savojskoga u oktobru 1896. godine u Rimu Tomanović je bio u sastavu crnogorske delegacije, a tom prilikom uručeno mu je visoko italijansko odlikovanje. Taj događaj podstakao je u Italiji nastanak prave lavine raznovrsnih publikacija i napisao o Crnoj Gori koja će mnogo kasnije biti opisana kao „veliki trijumf malene Crne Gore“.¹⁷ Lazar Tomanović u svome listu pažljivo i iscrpno obavještava čitaoce o ovim brojnim napisima iz pera novinara, istoričara, geografa i različitih znatiželjnika koji su dolazili da Crnu Goru upoznaju kao domovinu svoje buduće kraljice i prenesu svoje raznovrsne utiske italijanskim čitaocima. Bilo je među ovim spisima i na brzinu i bez dubljeg poznavanja pripremljenih tekstova koji su površno doticali različite teme, miješajući naučne činjenice s ličnim utiscima i iznoseći neosnovane sudove. Ipak, Tomanoviću se nije dešavalo da ova izdanja nekritički prihvata i hvali, on uvijek nepogrešivo prepoznaje među njima djela od prave i trajne vrijednosti. Mnogo je dobronamjernije Tomanović kao pasionirani istoričar prikazivao knjige nastale u Italiji, takođe povodom vjenčanja Savoja-Petrović, u kojima su kao svjedočanstva viševjekovnih kontakata Crnogoraca i Italijana objavljivani dokumenti iz italijanskih arhiva, posebno rukopisi iz venecijanskoga Držav-

¹⁷ Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millenio*, Padova, Istituto di studi adriatici, 1958, 501.

nog arhiva, u kome su, između ostalog, sačuvani a sada u štampanome luksuznom izdanju u Rimu objavljeni izvještaji predstavnika mletačke vlasti u Kotoru (*Relazioni dei Provveditori veneti 1687–1735*, Rim 1896), puni podataka o Crnoj Gori iz njene dalje prošlosti.¹⁸ Tomanović ne zaboravlja da napomene da ovakve knjige može razumjeti i upotrijebiti „na korist istorijske istine“ samo stručnjak. Ili prikaz knjige o crnogorskoj dinastiji koja je njegovala odnose s Mletačkom Republikom, a zahvaljujući kojoj je 1494. iz Venecije u Crnu Goru donijeta i počela s radom prva štamparija kod Južnih Slovena. Riječ je o Crnojevićima, o kojima, na osnovu zapisa mletačkoga ljetopisca Marina Sanuda, piše Eudenio Barbarić.¹⁹ O tim izdanjima, o njihovim temama i autorima Tomanović, i sam pisac istoriografskih djela, neprekidno informiše svoju čitalačku publiku. Njegovi brojni prilozi i komentari i danas su nezaobilazni u svakom proučavanju odnosa Italije i Crne Gore na razmeđu XIX i XX vijeka. Poznavalac italijanskoga, njemačkoga i ruskoga jezika, ličnost od povjerenja crnogorskoga vladara, čovjek koji je neposredno poznavao gotovo čitav južnoslovenski prostor, Tomanović je imao mogućnosti i prilike da upozna dobro i djela i protagoniste italijansko-slovenske i italijansko-crnogorske kulturne razmjene.

U ovome razdoblju na italijanski jezik prevedena su i pjesnička djela aktuelnoga crnogorskoga vladara Nikole I, koji je, na tragu porodične tradicije, bio i sâm pjesnik, a o njemu je i pisano.²⁰ Prijevod knjaževih djela, prvenstveno najpoznatijeg, drame u stihu *Balkanska carica*, koja se pojavila u više italijanskih verzija (prvo izdanje: *L'Imperatrice dei Balcani*, Firenca, 1897), bilo je više posljedica rođaćkih veza dviju vladajućih kuća nego umjetničke vrijednosti knjaževih stihova. U ovome slučaju, međutim, u skladu sa svojim književnokritičkim opredjeljenjima i iskreno uvjeren ne samo u državničku darovitost nego i u književnu vrijednost knjaževih djela, Tomanović izražava nadu da će i u „Danteovoj domovini“ ova poezija imati odgovarajući odjek.²¹ On u svom prikazu iskazuje duboko nezadovoljstvo zbog toga što su Manconijevi (Manzoni) horovi i patriotska poezija u Italiji postali „prosti anahronizam“ i što uspjeha imaju samo moderni pisci koji se Tomanoviću nijesu do-

¹⁸ „Nove knjige o Crnoj Gori“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 46, 2.

¹⁹ U osvrtu Tomanović ističe da autor „novom svjetlosti obasjava potonjega nesrećnoga vladaoca iz kuće Crnojevića“ koji je namjeravao „presaditi na Cetinje cvijet italijanske kulture i raširiti je po Crnoj Gori, /.../ ali ne nađe odziva u zemlji, ili prije ne ima postojanstva niti obećane pomoći Republike koja se kolebala između Istoka i Zapada“. „Crnojevići u Mlecima“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 48, 2-3.

²⁰ Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“. *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*. CANU, Podgorica, 1998, knj. 49, 135–147.

²¹ „Nove knjige“, *Glas Crnogorca*, XXVI/1897, br. 22, 3.

padali zbog nedovoljne sklonosti temama o herojskim podvizima za dobrobit otadžbine. U tome smislu, Tomanović je ostao vjeran svojim mladalačkim stavovima, zasnovanim na italijanskome ranom romantizmu, o isključivo utilitarnoj društvenoj ulozi književnosti, ostajući zauvijek protivnik djela koja nemaju za cilj da služe narodu i koja ne pružaju primjer i pouku. Našavši se na razmeđu XIX i XX vijeka, iako nezvanično, na mjestu crnogorskoga kulturnog ideologa, on se zalagao za sprečavanje zapadnih kulturnih i književnih uticaja na domaći književni razvoj, pravdajući ovaj svoj stav situacijom slovenskih naroda na Balkanu, još pod tuđinskom vlašću, otomanskom ili austrougarskom, iako su Crna Gora i Srbija od 1878. godine bile nezavisne i suverene evropske zemlje. Da bi osnažio ova svoja uvjerenja, Tomanović je nalazio primjere u književnosti koju najbolje poznaje i najviše voli – italijanskoj. Tako 1901. godine piše o Đ. Kardučiju, podstaknut člancima iz rimske „Tribune“ povodom četrdesete godišnjice pjesnikova rada na Univerzitetu u Bolonji i podsećajući da je „pjesnik nove Italije“ ujedno i „pjesnik istorije Italije“.²² Koristeći kao primjer figuru ovoga italijanskog pjesnika, Tomanović želi da podseti i da utiče, uznemiren zbog gašenja interesovanja za patriotsku poeziju kod njegovih mladih sunarodnika. Ili drugi primjer. Obavještavajući svoje čitaoce kako i „najmoderniji italijanski pjesnik“ G. Danuncio (G. D’Anunzio) budi patriotsko oduševljenje čitajući svoju tek napisanu odu Garibaldiju (*Ode a Garibaldi*) u raznim italijanskim gradovima, Tomanović kazuje i da je razočaran što takve primjere ne nalazi u našim krajevima.²³ Od svojih prvih književnokritičkih priloga on je uvijek bio protivnik svake kulturne aktivnosti koja nema za svrhu da služi narodu. Razmatrajući neko djelo, Tomanović umjetničkim kvalitetima pretpostavlja njegovu društvenu i političku ulogu. U ovome smislu u svom listu on citira i odlomke o *Risordimentu* iz knjige *Moderna Italija* (*L’Italia moderna*) Pjetra Orsija (Pietro Orsi), nastojeći posebno da istakne ulogu pjesnika i snagu poezije.²⁴ Ili podseća na dramskoga pisca Pjetra Kosu (Pietro Cossa), za koga navodi da je ostao po strani „od opšte struje svoje otačastvene književnosti“, ističući za uzor njegove teme vezane za antičku i srednjovjekovnu prošlost Italije.²⁵

Među ličnostima koje su svojom književnom, prevodilačkom, naučnom i publicističkom djelatnošću nastojale da italijanskoj čitalačkoj publici približe istoriju, tradiciju, književnost i savremene društvene procese na tzv. Slovenskom jugu značajno mjesto u Tomanovićevim spisima pripada i Nikoli Tomazeu (Niccolò Tommaseo), o kome je pisao u više navrata i različitim

²² „Karduči i istorija“. *Glas Crnogorca*, XXX/1901, br. 18, 2.

²³ „D’Anunzio“. *Glas Crnogorca*, XXX/1901, br. 23, 2.

²⁴ „Moderna Italija – knjiga Pjetra Orsija“. *Glas Crnogorca*, XXX/1901, br. 19, 2.

²⁵ „Rus po savremenoj italijanskoj književnosti. Pjetro Kosa“, *Glas Crnogorca*, XXX/1901, br. 37, 2-3.

povodima u razdoblju od 1896. do 1902. godine. O Tomazeovu odnosu s Njegošem, vladarem-mitropolitom i slavnim pjesnikom, Tomanović piše u jednoj svojoj historiografskoj knjizi (*Petar II Petrović Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896), a potom, upotpunivši svoje istraživanje novim podacima, i u prilogima koje je objavio u narednim godinama.²⁶ Tomanović je jedan od prvih historičara koji je pokušao da objasni poznanstvo i saradnju dva znamenita književnika i državnika,²⁷ ali i njihovo docnije neprijateljstvo koje vezuje za burne historijske događaje u Boki Kotorskoj i u Veneciji revolucionarne 1848. godine.²⁸

Da zaključimo. Intelektualni profil Lazara Tomanovića snažno je obilježen italijanskom književnošću i kulturom. Primjerima iz italijanske književnosti i historije služio se da bi podupro svoje teze, osnažio svoje stavove, ilustrovao svoja mišljenja, u prvom redu ona o ulozi književnosti i književnika u historijskim i društvenim događajima. Osim toga, u italijanskoj književnosti potražio je utočište u trenutku njegove porodične tragedije, našavši utjehu za svoj lični bol u stihovima čuvenih italijanskih pjesnika.

Bibliografija

- CRONIA, Arturo. 1958. *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millenio*. Padova: Instituto di studi adriatici.
- JERNEJ, Josip. 1957. „Foscolo presso i Croati e i Serbi“. *Studia romanica et anglica zagrabiensia* 4: 3–17.
- KILIBARDA, Vesna. 1992. *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*. Nikšić: Unirex.
- KILIBARDA, Vesna. 1998. „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“. *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, CANU, knj. 49, 135–147.
- KILIBARDA, Vesna. „Prilog proučavanju odnosa Njegoša i Tomazea“. *Istorijski zapisi*. LXXV/2002, br. 1-2, 81–91.
- KOSTIĆ, Milan. 1962. „Biografija Dr Lazara Tomanovića“. *Stvaranje* 9: 615–618.
- MACHIEDO, Mladen. 1962. „Ancora sulla fortuna di Giacomo Leopardi in Jugoslavia“. *Studia romanica et anglica zagrabiensia* 13-14: 129–141.

²⁶ „U spomen Nikoli Tomazeu“. *Glas Crnogoraca*, XXV/1896, br. 20, 2; 21, 2; 22, 3; „Iskrice Nikole Tomazea, za štampu priredio i predgovor napisao Danilo Petranović“. *Glas Crnogoraca*, XXVIII/1899, br.19, 2-3.

²⁷ Vesna Kilibarda, „Prilog proučavanju odnosa Njegoša i Tomazea“, *Istorijski zapisi*, LXXV/2002, br. 1-2, 81–91.

²⁸ „Tomazeo i Njegoš“. *Glas Crnogoraca*, XXXI/1902, br. 40, 2-3.

- MAVER, Giovanni. 1929. „Leopardi presso i Croati e i Serbi“. *Rivista di letterature slave* 2-3:100–163.
- MILUTINOVIĆ, Kosta. 1953. „Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu“. *Istorijski zapisi* 9:1–46.
- MILUTINOVIĆ, Kosta. 1976. „O političkom liku Lazara Tomanovića“. *Istorijski zapisi* 33: 493–519.
- MILJANIĆ, Novak. 1973. „Bibliografija radova Dr Lazara Tomanovića“. *Boka*. 5: 123–140.
- MILJANIĆ, Novak. 1977. „Porijeklo i život Lazara Tomanovića“. *Boka*. 9: 219–234.
- MUSIC, Srđan. 1980. „Nekoliko crnogorsko-bokeljskih prevodilaca Leopardija u XIX vijeku“. *Boka* 12: 257–262.
- ROTKOVIĆ, Radoslav. 1979. „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“. *Stvaranje* 4: 587–654.
- SKERLIĆ, Jovan. /1906/ 1966. *Omladina i njena književnost (1848–1871)*. Beograd: Prosveta.
- STIPČEVIĆ, Nikša. 1979. *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*. Beograd: Prosveta.
- ZOGOVIĆ, Mirka. 1980. „Prilog bibliografiji Lazara Tomanovića“. *Boka*. 12: 345–349.
- ZOGOVIĆ, Mirka. 2000. *Književna prožimanja*. Beograd:Rad

Vesna KILIBARDA

LAZAR TOMANOVIĆ AS AN ITALIANIST

The paper deals with the “Italianistic” work of Lazar Tomanović, the less known sides of his intellectual profile enlightening his translations of the Italian poets and texts about Italian literature written before and after his coming to Montenegro, in the context of his private life and professional works at the same time. This introduction to his work on the strengthening of the cultural and literary relationships between two people, divided by the Adriatic sea is defined as a contribution to the reconstruction of the Montenegrin reality within the period between the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Key words: *Lazar Tomanović, Italian and Montenegrin cultural relationships, the marriage of Savoia and Petrović*